

Принос към проучването на Болярската къща в Мелник

В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания, 1. Пловдив, 2009, 279-307. Студия

Виолета Нешева

резюме

Болярската къща в Мелник е уникален паметник на средновековната архитектура не само в българските земи, но и на Балканите. Запазена изцяло до началото на ХХ век, до наши дни тя е достигнала с външни стени с оригинален първоначален градеж, високи на места почти до покрив.

Тази къща е известна в науката и като Византийска, а напоследък и като Господарския дом на Мелник. Сред местните жители през Възраждането била популярна като Господарската, Голямата, Черната къща, къщата на Бамбура, Къщата с часовника или просто Часовниковата кула. Тя е един от емблематичните архитектурни паметници на Мелник. Разположена е на най-видното място в центъра на някогашния и днешен град, върху възвишение, известно като Чатала, с поглед към главния вход на града и към Мелнишката крепост на платото “Св. Никола” от юг.

Болярската къща е обект на научен интерес в продължение на повече от едно столетие от страна на ред специалисти, българи и чужденци – изкуствоведи, архитекти, археолози, историци (генерал дьо Белийе, М. Далтон, О. Вулф, Ш. Дил, П. Спандониду, арх. И. Иванчев, Т. Влахос, арх. Н. Муцопулос, арх. З. Кирова и Н. Мушанов., арх. А. Препис, М. Харбова, Н. Тулешков, археолозите С. Георгиева и Д. Серафимова, В. Нешева, Б. Цветков, Г. Стоянов, Ц. Комитова, О. Миланова). Спорни моменти са главно нейната строителна хронология и функция през вековете. В представения от мен доклад се прави опит за изясняването им, въз основа на публикувани и непубликувани данни от археологическото ѝ проучване, решаващи за установяването на субстанцията. Това се прави в съчетание с данните от архитектурния ѝ анализ и в съпоставка с историческите събития, свързани с живота на града.

На първо място в резултат на разкопките става ясно, че паметникът, състоящ се от два архитектурни обема – *къща* и *кула*, през средновековието е бил част от ансамбъл с площ около 1200 кв.м, развивал се по склона източно от него, най-вероятно, свързано с местоположението му, с функцията на господарски дом, обитаван от владетелите (управителите) на Мелник. През Възраждането (XVIII – XIX в.) градоустройството в тази част на града е променено, като сградите на ансамбъла са обособени като отделни обеми.

Второ, археологическите и архитектурни данни сочат категорично, че двата обема са разновременни. По-ранна е *кулата*, която носи белезите на разпространените на Балканите от края на XII – началото на XIII в. жилищно-отбранителни аристократични кули от типа на донжоните. Нейното построяване, както и това на ансамбъла, се отнася към началото на XIII в. То се свързва в

исторически план с най-забележителния владетел на града, деспот Алексей Слав от българската царска династия на Асеневци, превърнал Мелник между 1209 и 1230 г. в столица на независима държава, образувана върху част от територията на България с помощта на тъста му – латинския Константинополски император Анри. Кулата – архитектурна доминанта в градския силует, е била най-вероятно четириетажна, решена на две нива поради стръмния терен. В приземието ѝ, което е с квадратен план (първо ниво), със самостоятелен вход отвън и със стопански функции, е имало вдълбана в планинския скат винарска изба. Етажът над него (второ ниво), с правоъгълен план, достъпът към който е бил отвън, през просторно преддверие, е бил приемна, тронна зала на владетеля, свидетелство за което е разкрита изградена в задната ѝ стена голяма плоскодънна тронна ниша и втора до нея, служила за поставка. Съдейки по архитектурния образ на някои запазени подобни кули от типа донжон (Хрельовата кула, кулата в Пирот и т. н.), вероятно във височина са следвали жилищен етаж и параклис. Бойните функции на мелнишката кула се доказват от запазен малък аркиран прозорец на западната ѝ фасада, която е изградена в живописен стил, с клетъчен градеж. Другите сгради и съоръжения от ансамбъла на господарския дом са имали помощен и стопански характер, както това е обичайно в подобно имение. Имало е и малка еднокорабна църква. Ансамбълът е бил опожарен в през 1255 г. от император Теодор II Ласкарис, като наказателна мярка за въстание, организирано и предвождано от българския болярин Драгота срещу византийската по онова време власт, след което е възстановен.

В същото време владетелите на града са имали своя военна резиденция в югозападния край на Цитаделата на платото “Св. Никола”, доминиращо го от юг. И тя е изградена от деспот Алексей Слав, на мястото на разрушено, вероятно при земетресение през 1211 г., по-ранно укрепление и резиденция. В челната ѝ част се е намирала триъгълна в план триетажна господарска жилищно-отбранителна кула. В такава кула е живял Слав и в първата си столица Цепена (при дн. с. Дорково, Пазарджишко).

Къщата – голяма, още по-представителна сграда, трапецовидна в план, с великолепно украсени фасади с клетъчен градеж и декоративни тухлени орнаменти, прорязани само от прозорци и входове към приземието и към етажа ѝ, е пристроена към кулата, свързана с нея с вход. Тя е решена също на две нива поради денivelацията на терена. На задната стена на етажа има вкопана в планинския склон винарска изба, както и камина, служила за отопление, а вероятно и като готварско огнище.

На мястото на къщата и край нея е имало през X/XI – XIV в., според археологическите проучвания, жилищна сграда и производствен комплекс за добив и обработка на желязо, на стъкло (в част от избата) и на строителна керамика. Археологическият анализ показва, че пристройката датира от края на XIV в. Архитектурният анализ сочи същото време. Според нас, изграждането ѝ е свързано с необходимостта от разширяването на

дома на владетелите на Мелник, породена от изоставянето на военната резиденция в Цитаделата в началото на 80-те години на XIV в. По това време (между 1373 и 1395 г.) градът принадлежи към държавата на братята Драгаши, управлявана самостоятелно от 1377 г. от по-малкия брат, “господарят Константин”, един от най-известните владетели на Балканите, свързан в родство с византийския двор и османски васал. Той най-вероятно е бил ктиторият на пристройката.

Хипотезите за *предназначението на етаж* ѝ, за който всички изследователи са единодушни, че е бил зала или салон, са три – жилищна сграда, зала за официални приеми на владетеля от типа на триклиниума, с тронна ниша-трифориум, странноприемница за търговски пътници. Не се оспорва функцията на приземието – то е давало подслон за ездитни и товарни животни, служило е за склад и т. н., подобно на мелнишките къщи през Възраждането (XVIII – началото на XX в.). Връзката на къщата с господарската жилищна кула и ансамбъла край нея свидетелства, че по-скоро тя е издигната като приемна за високопоставени гости на владетеля.

Вероятно в този дом се е настанил в началото, след турската окупация, бейт-управител на Мелник.

Ансамбълът е претърпял разрушение вследствие земетресение през втората половина или края на XVI в., след което е възстановен веднага. Вероятно кулата повече не е реконструирана. Възможно е тогава, във връзка с икономическия подем в града и конкретно с разцвета на търговията му както в пределите на Османската империя, така и извън нея, ансамбълът да е превърнат в странноприемница (хан). През 1701 г., според тухлен надпис, върху рушевините на кулата е построена нова, Часовникова кула. Констатирано е малко разрушение и ремонти през XIX в. В началото на XX в. Болярската къща - само пристройката, заедно с тази кула, символ на града, е заварена от П. Пердризе и арх. Л. Шесне още функционираща като жилищна сграда.